

Ситар Г. В.

СИНТАКСИЧНІ ФРАЗЕОЛОГІЗМИ З ОЦІННИМ ЗНАЧЕННЯМ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ (НА МАТЕРІАЛІ МОДЕЛІ *ЩО ЗА N₁ Cop_f*)

Визначено чинники, що мотивують семантику синтаксичних фразеологізмів, побудованих за моделлю *Що за N₁ Cop_f*. Виділено семантичні відтінки, реалізовані за допомогою цих речень. Розмежовано типи суб'єкта й об'єкта оцінки.

Ключові слова: модель речення, оцінка, семантика, синтаксичний фразеологізм, фразеологізоване речення, українська мова.

Категорія оцінки належить до центральних мовних категорій, що реалізується в той чи інший спосіб у будь-якому повідомленні, оскільки втілює ставлення мовця до певної ситуації дійсності і водночас забезпечує реалізацію відповідної комунікативної настанови.

Синтаксичні фразеологізми (або фразеологізовані речення) – це особливий тип речень, постійні та змінні компоненти яких пов'язані ідіоматично, синтаксичні зв'язки і прямі лексичні значення слів послаблені або втрачені, їм властивий фіксований порядок слів [2; 3; 10; 11 та ін.].

На матеріалі російської, корейської, болгарської й марійської мов показано, що однією з найпродуктивніших семантичних груп синтаксичних фразеологізмів є саме речення з оцінним значенням [1–3; 5; 13; 14]. Т. А. Космеда вважає, що вираження значення оцінки є функцією синтаксичних фразеологізмів, тобто ці специфічні синтаксичні одиниці призначено саме для реалізації значення оцінки [4, с. 234]. М. Л. Хохліна наголошує, що семантична структура кожної стійкої моделі речення потенційно містить і оцінний, і емоційний компоненти [12, с. 12]. З урахуванням цього вивчення особливостей організації синтаксичних фразеологізмів належить до актуальних завдань сучасного мовознавства.

Водночас з-поміж усього загалу різноманітних і міжрівневих засобів вираження оцінки в українській мові синтаксичні фразеологізми є одними з найменш досліджених. Переважно під час вивчення тих чи інших аспектів категорії оцінки ці мовні одиниці зараховують до периферійних через відсутність у них оцінного предиката як реченнєвотвірного компонента [8, с. 80; 9, с. 34 та ін.]. Іншими словами, синтаксичні фразеологізми розуміють як такі, що передають різні аксіологічні значення імпліцитно, що й зумовлює обов'язкове залучення контексту і вра-

хування інтонації для адекватної їхньої інтерпретації, пор.: *Розкидавши ручки, біля Югини лежала Ольга, на другому ліжку горілиць спав Андрій. І чомусь Докії здалося, що хата пахне болотяними травами, прокислою водною іржею. Що за причина? Ще раз вдихнула повітря. В сухій настій васильків влітався вогкий дух кінської м'яти і прісний недобрый присмак багновища (Михайло Стельмах) (нефразеологізоване питальне речення);*

– А що буде з тим скарбом, що в могилі залишився? – спитав раптом Улас. – Слухай, серденько, не зараз... кхе, кхе...

– Ну що?! – наполягав хлопчина.

– *От ти горе! Що за дитина! Здається мені, брате Іване, нам і цієї ночі не спати (Олександр Виженко) (фразеологізоване речення, значення негативної оцінки допитливості дитини в нічний час); *Волько прожогом кинувся до стільця, скочив на його й достав з полиці ще дві штуки матерії. – Оце вже така матерія, що й за границею рідко де можна знайти. Ай-ай! Що за матерія, що за матерія! Це аглицька матерія (Іван Нечуй-Левицький) (фразеологізоване речення, значення високої оцінки якості матеріалу). Показово, що синтаксичні фразеологізми цього типу Н. Ю. Шведова кваліфікує як модифікації відповідних питальних речень [10, с. 385].**

Оскільки спектр значень у кожній моделі є індивідуальним, у цьому дослідженні ставимо за мету з'ясувати особливості семантики фразеологізованих речень, побудованих за моделлю *Що за N₁ Cop_f*. Досягнення мети передбачає розв'язання таких завдань: 1) визначити чинники, що формують семантику речень цієї моделі; 2) виділити семантичні відтінки, реалізовані за допомогою фразеологізованих речень, побудованих за моделлю *Що за N₁ Cop_f*; 3) розмежувати типи суб'єкта оцінки в цих реченнях; 4) з'ясувати різновиди об'єктів, які зазнають оцінки мовця.

Як слушно зауважують Н. Ю. Шведова, А. В. Величко, М. В. Всеволодова, Лім Су Йон, М. Л. Хохліна та інші дослідники, багатьом синтаксичним фразеологізмам у різних мовах притаманна поліфункційність, тобто та сама модель може вживатися в мовленні для передачі різного ставлення мовця до певної реальності дійсності. А. В. Величко виділяє ці одиниці в окрему групу – синтаксичні фразеологізми недиференційованої оцінки [2, с. 13–15]. М. Л. Хохліна називає такі синтаксичні фразеологізми «амбівалентними за характером передаваних емоцій та оцінок» [12, с. 7]. Цікаво, що дослідниця виокремлює конструкції, що передбачають протилежні (позитивну й негативну) оцінки, і позначає їх терміном «енантіосемічні». Саме до останніх вона і зараховує російську стійку модель *Что за + іменник* в називному відмінку [12, с. 14].

Семантика конкретного речення зумовлена передусім значенням змінного компонента відповідної моделі синтаксичного фразеологізму (див., зокрема, [2, с. 14–15; 3, с. 27; 4, с. 243] та ін.): *Гарячий степовий вітрець подихнув і обдав польовими пахоцями – зігрітою травою, чебрецем, материнкою... Що за розкіш, що за приволья серед степу!* (Панас Мирний); – *Що за варваризм! що за вандалізм!* – репетувала Теодозя. – У нас, у Варшаві, за це йому б голову стяли. Так обійтись з дамами, викинути з дому серед дня, в очах цілого села, наймичок! (Іван Нечуй-Левицький).

Водночас численні приклади речень, що мають однакове лексичне наповнення, проте передають різну оцінку ситуації, переконують у безпосередній залежності семантики відповідного синтаксичного фразеологізму від контексту, потребі залучення найближчого оточення для кваліфікації типу переданої реченням оцінки, врахування ситуації спілкування та інтонації ([2, с. 13 і далі; 4, с. 243; 12, с. 17 і далі] та ін.), пор.: *Що за погода! Терпіти не можу осінь! Всі ноги промочли! О, ні! Ще й мої улюблені туфлі розклеїлися! Прокляті дощі!..* (Ольга Вертецька);

Вона показала йому на небо.

– *Поглянь, що за погода! Твоя дорога вистелена зорями* (Антуан де Сент-Екзюпері).

Крім цього, вираження певного аксіологічного значення може здійснюватися завдяки поширювачам атрибутивного типу, які досить часто вводяться до аналізованих речень у випадку заповнення позиції змінного компонента (N_1) оцінно немаркованою лексемою: *А може, би ми при такій нагоді випили собі по п'ятдесят грамів оцего дурного віскі та трохи молодість свою згадали? Ну, що за гідотне пиття, вам скажу! Діти з Києва привезли, вже півроку, як розкоркував, а допити не можу: таке недобре* (Марія Матіос); – *Та й робоча ваша дочка! Що за золо-*

та в вас дитина. Там так пильнує коло роботи, що й не розгинається (Іван Нечуй-Левицький).

Н. Ю. Шведова розмежувала три основні значення російських еквівалентних речень типу *Что за характер!* – негативна або позитивна оцінка предмета, здивування щодо його якості [10, с. 385]. Ці самі різновиди диференційовано на матеріалі української мови в дослідженні М. І. Личук і В. Д. Шинкарука [7, с. 87].

Аналіз зібраного фактичного матеріалу дає змогу виділити сім семантичних відтінків, які здатна виражати модель *Що за N₁ Сор_г*:

1) негативна оцінка мовцем повідомлюваного: *Ах, наскудний хлопець! Це страх, що за дитина! Скільки разів казала я йому: не смій підходити до колиски! Просто, хоч бить починай...* (Володимир Винниченко);

2) позитивна оцінка мовцем повідомлюваного: *Такі думки мутили її голову, ображали серце. Галя починала плакати...*

На той саме плач нахопився Чіпка. Як вона кинулась до його, як привітала! Де ділися й сльози і смуток: очі горіли коханням, одрадою, вид осіяв, як сонячний ранок весняного дня. І що за радісний був день той, що за люба розмова!.. (Панас Мирний);

3) категорична незгода мовця з оцінкою певного денотата іншим учасником ситуації (співрозмовником):

– *Не подобаються мені такі самостійні чи самостійницькі обличчя, які не люблять визнавати чийсь волю. Ох, ці мені українські обличчя... – В голосі Киселя обізвались не тільки недобрі натяки, а й відгрім тієї страшної підозри, яку невідомо хто кайновою ниткою роками протягав у саму основу нашого життя. – Чує моя душа, що цей самостійник накличе біду і на свою, і на твою голову.*

– *Чому самостійник? Що за нерозумні натяки і аналогії!?* – скипів Борисенко. – *Він же, зрештою, не петлюрівець, а Герой Радянського Союзу! На ньому місця живого нема...* (Михайло Стельмах);

4) обурення мовця діями співрозмовника:

– *Вас послали наші одвічні вороги? Ви збиралися вчинити замах на нашого божественного фіурера?.. Відповідайте, якщо хочете лишитись живими!*

– *Що за дурниці!* – обурилася тітка Павлина. – *Який фіурер? Який замах?* (Анатолій Дімаров);

5) здивування, викликане описуваною ситуацією: *Безсмертний. Хто ти, жінко добра?*

Пауза.

Хто ти?

Жінка (тихо). Я твоя доля...

Безсмертний (якусь мить остовпіло дивиться на жінку, а потім посміхається). Така у мене гарна доля?

Жінка. Ти кращої вартій.

Безсмертний. Невже? Великодушна ти, як жінка.

Жінка. І нещаслива по-жіночі.

У Безсмертного падає костур. Чоловік зігнувся, а коли підвівся – жінка, як несподівано з'явилась, так само несподівано і зникла.

Безсмертний. Гей, доле, куди ж ти? Що за дивина?.. Чи справді це була жінка? Чи, може, мені привиділось? Але цей голос я наче вже чув десь... От тільки де? Де? Де?! (Михайло Стельмах);

6) недоцільність або непотрібність денотата: *Його дивував спокій, з яким вона говорила. І він почував себе перед нею хлопчаком, якого повчають. Його повчають, що за нісенітниця!* (Валер'ян Підмогильний);

7) параметричне значення, нашароване на відповідне аксіологічне значення (позитивне або негативне): *Придверниця, трохи розгублена, раз у раз зітхала й примовляла: «Пресвята діво, що за спека, що за спека! Прямо дихати нема чим!..»* (Павон Франціско Гарсія)

Оскільки центральним компонентом оцінної ситуації є суб'єкт оцінки, видається за доцільне диференціювати два типи суб'єкта, що відображає статус мовця з погляду прагматики:

1) мовець є спостерігачем оцінюваного стану речей: – *А сестри вашої жінки, – підхопила Зося, – що за гарні дівчатка, що за милі! Як ті пташки, все горнулись до матері* (Іван Нечуй-Левицький);

2) мовець є учасником оцінюваної ситуації: Що за люба дитина мій Карпо, такий слухняний, такий тихий, хоч у вухо бгай. Такий він був і маленьким: оце, було, покину в колісці, піду на город, вернуся, а він лежить – ані писне. Мої сини неначе пахучі васильки на городі (Іван Нечуй-Левицький).

Об'єктом оцінки в аналізованих реченнях можуть виступати:

1) предмет: *Масюк не втерпів: торсонув вола за роги, потім взявся рукою за полудрабок воза й торсонув з усієї сили, потім, піднявши трохи воза, став ногою на міцний обід і поворушив колесо.*

– Що за добрящі колеса, Павле Антоновичу! Чи ви бачите? Шпиці, як залізо! (Іван Нечуй-Левицький);

2) речовина: Фе, що за гідота солена в мене в роті?!! (Ірена Карпа);

3) особа: *Дівчина мимоволі посміхнулась. Що за упертий хлопець! Це був єдиний з її знайомих, що закидав їй не про кохання, а про справжній, законний шлюб!* (Валер'ян Підмогильний);

4) ситуація: *Слони, що возили їх зранку до джунглів, мали понижені вуха і втомлені, не зовсім добрі очі. Точніше, то були слоники. Самців, навіть із обшленими бивнями, до перевезення туристичною м'яса не допускали – забгато в них агресії. [...]*

– Слоники, жінки-слони, що за дискримінація! – сама до себе проказала Марла (Ірена Карпа).

Отже, синтаксичні фразеологізми, побудовані за моделлю Що за N₁ Сор₂, передають різну оцінку мовцем реалій дійсності. Основним і найчастотнішим значенням моделі є негативна оцінка. Водночас регулярно ці речення вживаються на позначення позитивної оцінки реалії; незгоди мовця з оцінкою певного денотата співрозмовником; обурення діями іншого учасника ситуації; здивування, викликаного описуваною ситуацією; недоцільності денотата. Найрідше вони вказують на параметри реалії у поєднанні з відповідною оцінкою.

Особливості семантики фразеологізованих речень цього типу залежать від таких чинників: лексичного наповнення змінного компонента відповідної моделі синтаксичного фразеологізму, значення поширювачів структурної схеми синтаксичного фразеологізму, найближчого контексту й інтонації. Очевидно, ці фактори впливають і на формування семантики інших синтаксичних фразеологізмів, що потребує здійснення окремого дослідження для кожної моделі.

З погляду прагматики важливим є вивчення варіантів відношення людини до мови. В аналізованих реченнях мовець може виступати у двох ролях – учасника і спостерігача оцінюваної ситуації, проте домінує останній. Об'єкт оцінки є фактично необмеженим, це може бути особа, предмет, речовина, ситуація дійсності. Кількісно переважають речення на позначення оцінки особи й ситуації.

Подальший етап дослідження передбачає аналіз інших моделей синтаксичних фразеологізмів з оцінним значенням, з'ясування їх структурних, семантичних і прагматичних властивостей в українській мові.

Список літератури

- Абукаева Л. Фразеологизированные конструкции со значением оценки как соответствия норме в русском и марийском языках / Любовь Абукаева // Вестник ТГПУ. Серия Гуманитарные науки (Филология). – 2005. – Вып. 4 (48). – С. 107–111.
- Величко А. В. Синтаксическая фразеология для русских и иностранцев [учеб. пособ.] / А. В. Величко ; МГУ им. М. В. Ломоносова. – М. : Изд-во МГУ, 1996. – 96 с.
- Всеволодова М. В. Принципы лингвистического описания синтаксических фразеологизмов : на материале синтакси-

- ческих фразеологизмов со значением оценки / М. В. Всеволодова, Ён Су Лим. – М. : МАКС Пресс, 2002. – 164 с.
4. Космеда Т. А. Аксиологічні аспекти прагмалінгвістики : формування і розвиток категорії оцінки / Т. А. Космеда. – Львів : ЛНУ ім. І. Франка, 2000. – 350 с.
 5. Лим Су Ён. Принципы лингвистического описания синтаксических фразеологизмов : на материале синтаксических фразеологизмов с общим значением оценки : дис. на соискание науч. степени канд. филол. наук : спец. 10.02.01 «Рус. язык» / Ён Су Лим ; МГУ им. М. В. Ломоносова. – М., 2001. – 215 с.
 6. Личук М. І. Ступені фразеологізації речень : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Укр. мова» / М. І. Личук ; НАН України. Ін-т укр. мови. – К., 2001. – 16 с.
 7. Личук М. І. Ступені фразеологізації речень / М. І. Личук, В. Д. Шинкарук ; Чернівецький нац. ун-т ім. Юрія Федьковича. – Чернівці : Рута, 2001. – 136 с.
 8. Маркелова Т. В. Выражение оценки в русском языке / Т. В. Маркелова // Рус. язык в шк. – 1995. – № 1. – С. 76–81.
 9. Михальченко М. М. Внутрішньотекстова градація оцінки : комунікативно-прагматичні функції : дис. на здоб. наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Укр. мова» / Марина Миколаївна Михальченко ; Донецький нац. ун-т. – Донецьк, 2010. – 224 с.
 10. Русская грамматика : [в 2 т.]. – Т. 2 : Синтаксис / [под ред. Н. Ю. Шведовой]. – М. : Наука, 1980. – 709 с.
 11. Ситар Г. Теоретичні основи словника синтаксичних фразеологізмів : структура словникової статті / Г. Ситар // Лінгвістичні студії : [зб. наук. праць / наук. ред. А. Загнітко]. – Донецьк : ДонНУ, 2011. – Вип. 23. – С. 288–292.
 12. Хохлина М. Л. Синтаксическая идиоматика русского языка в лингвопрагматическом аспекте : на материале устойчивых моделей простого предложения : автореф. дис. на соискание уч. степени канд. филол. наук : спец. 10.02.01 «Рус. язык» / М. Л. Хохлина ; Волгогр. гос. пед. ун-т. – Астрахань, 2006. – 23 с.
 13. Шепелев Д. К вопросу о влиянии лексического наполнения на семантику русских и болгарских фразеосхем со значением оценки [Электронный ресурс] / Д. Шепелев // Ежегодные лингвистические чтения. 15 ноября 2003 года. [сб. науч. трудов, посвященный 40-летию юбилею Великотырновского университета и кафедры русского языка]. – Велико Тырново : Университетское изд-во им. Святых Кирилла и Мефодия, 2004. – Режим доступа: <http://www.russian.slavica.org/article1198.html>. – Назва з екрана.
 14. Шепелев Д. Русские и болгарские фразеосхемы со значением оценки в структуре диалогических единств [Электронный ресурс] / Д. Шепелев // Русистика 2003 : Язык, коммуникация, культура [сб. науч. трудов]. – Шумен : Университетское изд-во «Епископ Константин Преславски», 2003. – Режим доступа: <http://www.russian.slavica.org/article660.html>. – Назва з екрана.

H. Sytar

SYNTACTIC IDIOMS WITH APPRAISAL MEANING IN THE UKRAINIAN LANGUAGE (BASED ON THE MODEL *ЩО ЗА N₁ Соп_р*)

*In the paper the factors that gave reasons for semantics of syntactic idioms constructed by model *Що за N₁ Соп_р* are determined. Shades of meaning that are realized from those sentences are assigned. Types of an appraisal subject and an appraisal object are defined.*

Keywords: model of sentence, appraisal, semantics, syntactic idiom, sentence with phraseological structure, the Ukrainian language.

Матеріал надійшов 03.02.2012